

Володимир Головченко

«НОВОРОСІЯ» ЧИ УКРАЇНА? (УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН У РЕТРОСПЕКТИВІ)

У статті здійснено ретроспективний аналіз міжнародно-політичних обставин формування східних кордонів Української РСР, що були успадковані незалежною Українською державою після розпаду СРСР. На підставі критичного опрацювання архівних джерел і мемуарів безпосередніх учасників події розкрито сутність політики В.Путіна щодо України й інструментарій її інформаційного забезпечення.

Ключові слова: державний кордон, договір, міжнародне право, перепис населення, політика, територія.

Holovchenko V. «Novorossia» or Ukraine: (The Ukrainian-Russian state border in Retrospect)

The article presents a retrospective analysis of international political circumstances of the Ukrainian SSR eastern borders formation, which were inherited by an independent Ukrainian state after the collapse of the USSR. On the basis of a critical study of archival sources and memoirs of first-hand participants of events, the essence of Putin's policy towards Ukraine and tools of information ensuring were revealed.

Keywords: state border, treaty, international law, census, policy, territory.

Сенсацією Бухарестського саміту НАТО 2–4 квітня 2008 р., де очікувалося надання Албанії, Македонії, Хорватії, Україні й Грузії Плану дій щодо членства в Альянсі (ПДЧ), стали заяви президента Росії В.Путіна. Оскільки значною мірою внаслідок раптового путінського візиту кандидатський статус щодо вступу в НАТО було затверджено лише за Албанією й Хорватією, а стосовно України, Грузії й Македонії його відклали на невизначений термін (формально внаслідок протидії ФРН, Франції, Італії й Греції), варто процитувати найбільш значущі пасажі з бухарестських промов президента Росії.

Спершу він безапеляційно запевнив глав держав і урядів членів Альянсу, що «на території України там третина взагалі етнічні росіяни... Є регіони, де цілком лише російське населення проживає, скажімо, в Криму. 90 відсотків – це росіяни. Україна, взагалі, складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, вона була створена за радянського часу; вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії... Значить, від Росії величезні території отримала на Сході й на Півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натовську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності... Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе... Південь, Південь України цілком, там тільки одні росіяни, Крим просто отриманий Україною рішенням політбюро ЦК КПРС. Навіть не проведено було державних процедур із передачі цієї території» [1].

Звичайно, можна було б відразу зловити президентських радників і спічрайтерів на некомпетентності (чи фальсифікації офіційних і загальновідомих даних), оскільки Всеукраїнський перепис населення 2001 р. засвідчив проживання не 17 млн етнічних росіян у державі, а лише 8,334 млн чол., що становили 17,3 % людності, але аж ніяк не третину [15]. Навіть в Автономній Республіці Крим росіяни становили тільки 58,5 % населення [14], а не 90 %, як стверджував В.Путін. Знову ж таки, насправді Кримську область було в 1954 р. вилучено зі складу РРФСР на користь УРСР відповідно до тогочасної конституційної процедури: Указом Президії Верховної Ради СРСР і відповідним Законом СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР», а не інакше.

Однак справжню сутність своєї української політики В.Путін з'ясував того самого дня – 4 квітня 2008 р. на закритій зустрічі Ради Росія – НАТО, де кремлівському лідеру можна було не дотримуватися «дипломатичного протоколу й етикету». Спочатку В.Путін попередив співрозмовників, що офіційна Москва сприймає наближення НАТО до російських кордонів як реальну загрозу державним інтересам і пообіцяв адекватні заходи у відповідь. У разі надання Альянсом ПДЧ Грузії президент Росії, спираючись на «Косовський прецедент», обіцяв дипломатичне визнання Абхазії та

Південної Осетії й створення, таким чином, буферної зони між НАТО і російськими кордонами.

«Але, втім, про Грузію російський президент говорив абсолютно спокійно і ніби мимохідь, – повідомив член однієї з делегацій саміту. – Коли ж мова зайшла про Україну, Путін скипів. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він досить прозоро натякнув, що коли Україну все ж приймуть в НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто він фактично пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму й Східної України» [5].

Через кілька днів міністр закордонних справ Росії С.Лавров офіційно підтвердив в інтерв'ю радіо «Ехо Москви», що на саміті Альянсу в Бухаресті й під час зустрічі з президентом США в Сочі В.Путін «нагадав, як формувалася сучасна Україна в її сьогоднішніх кордонах» [2]. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що стратегічні цілі міжнародної діяльності В.Путіна на українському напрямі протягом його другого президентського терміну набули чітких обрисів і залишилися незмінними до сьогодні. Причому, незалежно від того, які політичні сили перебувають при владі в Києві – прозахідні чи проросійські, В.Путін не налаштований додержуватися у взаєминах із незалежною Україною норм міжнародного права, передусім поваги до територіальної цілісності держави й недоторканності її кордонів. Україна в очах російського лідера не заслуговує навіть на статус «фінляндизації», а лише бути «протекторатом».

Саме в цьому контексті слід шукати ключ до з'ясування причин агресивності української політики В.Путіна з перемогою в Києві «Євромайдану» й Революції Гідності. Вже після анексії Криму, в розпал інспірованого Кремлем сепаратистського заколоту на Донеччині й Луганщині, 17 квітня 2014 р. президент Росії наголосив у національному ефірі під час «прямої лінії»: «Питання в тому, щоб забезпечити законні права й інтереси росіян та російськомовних Південного Сходу України – нагадаю, користуючись іще термінологією царських часів, це Новоросія: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України за царських

часів, це все території, що були передані в Україну в 20-ті роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили, Бог їх знає. Це все відбувалося після відповідних перемог Потьомкіна й Катерини II у відомих війнах з центром у Новоросійську. Звідси і Новоросія. Потім з різних причин ці території пішли, а народ-то там залишився».

Оскільки потужна урядова пропагандистська машина через мас-медіа забезпечує як позитивний імідж Росії за кордоном і її перемоги в «інформаційних війнах», так і монолітну згуртованість 142-мільйонного населення країни навколо особи глави держави, варто зупинитися на розкритті використаного В.Путіним призабутого терміна «Новоросія». Не випадково ж 24 травня 2014 р. в Донецьку сепаратисти-заколотники під надуманим приводом «історичної наступності» саме так найменували псевдосоюз терористичних «Донецької» й «Луганської» «народних республік».

Академічна «Радянська історична енциклопедія» стверджує, що Новоросією з 2-ї половини XVIII ст. до 1917 р. офіційно називалося Північне Причорномор'я, яке стало російським за кількома мирними договорами з Османською імперією (1739, 1774, 1791 і 1812 рр.). «Назва «Новоросія» пояснювалася не стільки пізнім входженням її території до складу Росії, скільки була наслідком господарського освоєння слабо заселеного, нового краю» [3].

З утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії, що невдовзі обійняла й землі знищеної Катериною II в 1775 р. Нової Січі, зазначений термін вживався як її неофіційна назва. Але з анексією Російською імперією Кримського ханату в 1783 р. Новоросійська губернія втратила військово-стратегічне значення й була скасована, а її територія увійшла до Катеринославського намісництва. Трохи згодом – наприкінці 1796 р. намісництва в Росії були ліквідовані й на базі Катеринославського та Вознесенського намісництв і Таврійської області поновлено Новоросійську губернію, а її адміністративний центр – Катеринослав перейменовано на Новоросійськ (саме його, сподіваємося, мав на увазі В.Путін, а не відомий чорноморський порт, заснований значно пізніше – в 1838 р.).

У ході чергової адміністративно-територіальної реформи в 1802 р. Новоросійська губернія була поділена на Катеринославську (адміністративному центру повернуто попередню назву), Миколаївську (з 1803 р. – Херсонська) і Таврійську

губернії, що в 1822 р. об'єднали в Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство [4]. Воно проіснувало до 1874 р. й також у неофіційному вжитку іменувалося Новоросією, а після скасування генерал-губернаторства ця назва перестала відповідати будь-якій конкретній територіальній одиниці й поступово зникла з ужитку.

Таким чином, В.Путін даремно зачислив до так званої «Новоросії» Харків – адміністративний центр Слобідсько-Української (1765–1780 і 1797–1835 рр.) і Харківської губерній (1835–1925 рр.) та Харківського намісництва (1780–1796 рр.), до складу яких належали й окремі райони сучасних Донецької та Луганської областей. Хоча, звісно ж, Харків – так звана «друга столиця України» перманентно використовувався ленінським урядом для ефективної реалізації своєї української політики. Спершу в Харкові 12(25) грудня 1917 р. було проголошено радянську владу в Україні й через п'ять днів створено підконтрольний Леніну та альтернативний Генеральному секретаріату УНР більшовицький уряд – Народний секретаріат. Там само 4-м обласним з'їздом рад 27–30 січня (9–12 лютого) 1918 р. було задекларовано маріонеткову Донецько-Криворізьку радянську республіку в складі РСФРР, що також протиставлялася УНР.

Але водночас слід наголосити, що ленінський уряд двічі офіційно визнавав і Українську Народну Республіку: вперше – 3(16) грудня 1917 р. в «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» – в кордонах, визначених 3-м Універсалом Центральної Ради 7(20) листопада 1917 р. (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Харківська, Херсонська і Таврійська (без Криму) губернії); вдруге – 3 березня 1918 р. в ст. 6 Брестського мирного договору РСФРР з Центральними державами в дещо ширших кордонах на Північному Заході, окреслених Брестським мирним договором УНР із тими самими державами від 27 січня (9 лютого) 1918 р.

Тому й проголошена 10 березня 1919 р. на 3-му Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) отримала територію, що загалом збігалася з теренами УНР, до створення й конституювання якої ані російські

більшовики, ані породжені ними РСФРР і СРСР жодного відношення не мали. Вони лише цілком успішно, методами військової інтервенції, насилля, терору й безоглядної демагогії побудували на вже визнаній території УНР свою маріонеткову квазідержаву, адміністративно-територіальні межі якої у цілковитій відповідності з нормами міжнародного права (правонаступництво при утворенні держав унаслідок поділу) стали після розпаду СРСР державними кордонами сучасної України.

Такий докладний, можливо навіть занадто, розгляд окремих висловлювань В.Путіна знадобився для того, аби наблизитися до оцінки його принципового зауваження щодо неможливості раціонального пояснення мотивів передачі в 1920-ті рр. урядом СРСР Україні теренів колишньої Новоросії (на відміну від російського президента, будь-кому зрозуміло, що ніякого адміністративного чи державного утворення під назвою «Україна» в царській Росії бути не могло, навіть суто теоретично).

Уперше проблема державного розмежування між формально суверенними УСРР і РСФРР постала ще на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС РСФРР 25 лютого 1919 р. Тоді російська сторона запропонувала для її вирішення взяти за основу не принцип етнічної належності населення й навіть не його волевиявлення, а міркування виключно «державного порядку».

Так, під час обговорення республіканської належності Грайворонського і Белгородського повітів Курської губернії (нині – райони Белгородської області РФ) представник УСРР – заступник голови Київського губвиконкому А.Іванов посилався на їхній етнічний склад населення (домінування українців) та велике економічне і культурне тяжіння його до Харкова. Але уповноважена РНК РСФРР по Білорусі й Литві, відома більшовичка С.Гопнер заявила, що ці повіти як хлібні центри мають велике значення лише для Великої Росії, залишаючись незначними для України.

На випадок військових невдач радянської України, стверджувала С.Гопнер, Росія, відмовившись від згаданих повітів, раз і назавжди втратить можливість висувати на них претензії в майбутньому. Як аргумент вона також використала телеграму голови РНК і наркома зовнішніх справ УСРР Х. Раковського, що запевнив про відсутність із його боку жодних заперечень стосовно

включення зазначених територій до Росії. Згідно з цією телеграмою було вирішено й питання про передачу від Чернігівської губернії УСРР до Гомельської губернії РСФРР Суразького, Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів (нині – райони Брянської області РФ). Такою була плата маріонеткового більшовицького уряду України за воєнну підтримку з боку Кремля.

Кордон УСРР із Областю Війська Донського встановлювався по старій його межі з Катеринославською й Харківською губерніях, а з Кримом – по Перекопському перешийку (хоча на той час радянська влада навіть ще не була встановлена на Дону і в Криму). Всі рішення були ухвалені одностайно, а сама міжвідомча нарада тривала лише 4 год. 10 хв. Досягнуті угоди були покладені в основу затвердженого 10 березня 1919 р. РНК України «Договору про кордони з РСФРР» [9, арк. 70].

Таким чином, поза межами УСРР залишалися райони компактного проживання етнічних українців на Гомельщині, Брянщині, Курщині, Воронежчині, а також на Дону й Північному Кавказі. Українське населення, що опинилося поза межами своєї республіки, буквально засипало російські урядові органи заявами про бажання жити в Україні, такі рішення приймалися волосними й повітовими з'їздами рад. Зокрема, вже в 1920 р. за входження до складу УСРР висловилися з'їзди рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту, а також Ново-Вознесенської й Успенської волостей Тимського повіту Курської губернії (нині – райони Курської області РФ) і багато інших [11, арк. 13, 53].

У спільній постанові Белгородського, Корочанського й Новоскопського повітових виконкомів (нині – райони Белгородської області РФ) зазначалося, що вже «в 1917–1918 рр. місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії, і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання» [10, арк. 39]. Але урядові органи РСФРР не лише не брали до уваги в своїй діяльності такі бажання численного населення, а навпаки, відповідали погрозами й вимогами до підлеглих розібратися «про причини руху на користь відходу волостей до УСРР» та з'ясувати, «хто ті агітатори, що підбивають населення наполягати на відокремленні волостей» [10, арк. 1].

За таких обставин уряд УСРР, ідучи назустріч прагненням населення суміжних губерній РСФРР, запропонував ЦВК СРСР у 1924 р. законопроект «Про зовнішні кордони УСРР», підготовлений за участю академіків-істориків М.Грушевського і Д.Багалія. У його першій частині пропонувалося передати Мінській губернії Білоруської СРР частини Словечанської та Юровської волостей Коростенської округи Волинської губернії (нині – Житомирської області), наголошуючи, що ці території цілком відповідають природно-історичним і економічним умовам Білорусі. В свою чергу, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України й етнічний чинник, передбачалося включити до складу Чернігівської губернії Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії РСФРР та частину волостей Севського повіту Брянської губернії [12, арк. 2].

У другій частині законопроекту, спираючись на дані переписів населення 1897, 1920 і 1923 рр. (щоправда, два останні охоплювали лише міських мешканців), харківський уряд пропонував передати УСРР ряд повітів Курської та Воронежської губерній, де проживало 1704 тис. етнічних українців, що становили більше 90 % мешканців [12, 4 арк. зв.]. Держплан УСРР, який також брав участь у розробленні цього законопроекту, наводив дані про те, що переважна частина вантажів на залізничних станціях Грайворонського і Белгородського повітів йшла з України або в Україну. А цукрові заводи, що знаходилися в південній частині Курської губернії, більш як на 90 % забезпечувалися сировиною з Харківської, Полтавської й Чернігівської губерній УСРР.

Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР (по два представники від сторін) на чолі з головою ЦВК Білоруської СРР О. Черв'яковим. На першому ж засіданні 1 липня 1924 р. вона визначила етнографічний принцип як головний для визначення кордонів між республіками, з урахуванням економічного тяжіння й зручності адміністративно-територіального поділу спірних територій. Компромісний варіант, вироблений спільною комісією, передбачав включення до складу УСРР від Курської губернії – Белгородського, Грайворонського і Путивльського повітів, а також чотирьох волостей Корочанського повіту, трьох – Новооскольського і однієї Суразького (нині –

райони Белгородської області); від Воронежської губернії планувалося передати Україні лише один – Валуйський повіт (нині – район Белгородської області) [8, арк. 102–104].

Таким чином, запропонований урядом УСРР законопроект зазнав чималих змін, компромісний варіант залишав поза межами УСРР 724 тис. етнічних українців Брянської, Воронежської, Гомельської й Курської губерній РСФРР. Як згадував член комісії від України – член політбюро ЦК КП(б)У П. Буценко, «загальну затримку у врегулюванні кордонів і незакінченість проробки цього питання необхідно пояснити виключно недоброзичливим, а почасти і ворожим ставленням з боку представників РСФРР. Перш за все, це було помітно у поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної Комісії, як-то, явне небажання розглядати проект УСРР, зухвалий тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронежської губерній залу засідань, посилення на недостатню підготовку до розгляду проекту УСРР, у той час як представники РСФРР мали на руках цілком опрацьовані Курським і Воронежським губвиконкомама доповідні записки, ... посилення на те, що розмовна мова населення російська і, нарешті, вживання термінів «малорос» і «великорос» [7, арк. 12 зв.].

Оскільки досягти згоди між делегаціями республік не вдалося, О.Черв'яков передав питання територіального розмежування на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де компромісний проект постанови союзної комісії зазнав подальших змін (на шкоду Україні). Згідно з рішенням політбюро, до складу УСРР мали відійти лише Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії; кілька волостей Севського повіту і с. Зноб Трубчевського повіту Брянської губернії; майже весь Путивльський повіт; Криничанська волость Суджанського повіту й південна частина Муромської волості Курської губернії, а також Троїцька волость і частина Уразівської волості Валуйського повіту Воронежської губернії [7, арк. 11].

Гострі дискусії розгорнулися й під час підготовки розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким краєм РСФРР, який був утворений 16 жовтня 1924 р. в складі колишніх Донської й Кубансько-Чорноморської областей, а також Ставропольської й Терської губерній. Партійно-радянська влада згаданого регіону почала наполягати на приєднанні до Росії Таганрозького й Шах-

тинського округів Донецької губернії УСРР. Торкаючись економічних мотивів, пов'язаних із передачею до складу РСФРР згаданих округів, які свого часу Кремль із політичних міркувань («розкозачити Дон і тим ослабити гніздо білогвардійського опору») включив до УСРР, члени Південно-східного бюро ЦК РКП(б) А.Мікоян і М.Ейсмонт цинічно заявляли: «Єдиний аргумент українців проти передачі Таганрога*, що він є хлібною базою Донбасу, «настільки несерйозний, що на ньому не варто зупинятися» [8, арк. 71 зв.].

Таким чином, ні про яке самовизначення націй, що з популярською метою так палко на словах декларували російські більшовики, не йшлося: лише «тимчасові політичні міркування» й прагнення будь-що втриматися при владі. Коли ж після перемоги над «білими» в громадянській війні загроза втрати влади зникла, Кремль знову приступив до перекроювання адміністративних кордонів. Незважаючи на брак етнографічного й економічного обґрунтування, політбюро ЦК РКП(б) 11 липня 1924 р. ухвалило рішення про приєднання Таганрозького й Шахтинського округів до Південно-Східної області (з жовтня – Північно-Кавказького краю) РСФРР [13, арк. 5 зв.].

Зрештою, згідно з постановою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою» до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 тис. чол., у той час як від України була відторгнута територія з населенням 479 тис. чол. [6, арк. 158]. Недостатнє розроблення окремих пунктів постанови ЦВК СРСР призводило до виникнення нових територіальних суперечок, а інколи справа доходила до справжніх курйозів. Приміром, на вже згаданій залізничній станції Чортково Таганрозького округу Північно-Кавказького краю адміністративний кордон пройшов залізничною колією, внаслідок чого станційний будинок опинився на території РСФРР, а пакгаузи – на території УСРР.

* За офіційними даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. в Таганрозькій окрузі мешкало 71,7 % українців.

Наведений вище вибірковий аналіз проблеми формування східних кордонів нашої держави, що вкотре гостро постала з початком неспровокованої й офіційно неоголошеної збройної агресії путінської Росії проти України, переконливо засвідчує всю абсурдність тверджень кремлівського лідера, цитованих на початку цієї розвідки. Зрозуміло, що жодним чином не «глибока стурбованість» долею й «занепокоєння» недотриманням українською владою політичних, культурних і мовних прав представників так званого «руського мира», тобто російськомовних громадян України (яким на конституційному й законодавчому рівнях гарантується й на практиці забезпечується «вільний розвиток, використання і захист» російської мови), є визначальними для української політики В.Путіна. Безперечним є те, що вона спрямована на збереження й зміцнення вже фактично абсолютної влади глави Російської держави.

Особистий життєвий і фаховий досвід породили у В.Путіна гостру й хворобливу відразу до ліберально-демократичних цінностей (громадянське суспільство, правова держава, пріоритет прав людини, людська гідність, гендерна рівність, толерантність, свобода вибору, соціальна спрямованість економіки та ін.), несумісних із омріяною ним «російською суверенною демократією». Протягом першого терміну президентства В.Путін силовими методами покінчив із будь-якою організованою формою опозиційності в Російській Федерації, а під час другого президентського терміну й подальшого перебування на посаді глави уряду він завершив консолідацію владної вертикалі, що завдяки «газодоларам» забезпечила життєвий мінімум традиційно невибагливому населенню Росії, реанімувала її військово-промисловий комплекс і великодержавницькі амбіції.

Але водночас ланцюг підтриманих Заходом ненасильницьких і народних «кольорових революцій» на пострадянських теренах (Грузія, Україна, Киргизстан, Молдова) міг зруйнувати в широкого загалу путінський імідж «вдалого менеджера». Саме в цьому контексті Кремль має не допустити вдалої й ефективної реалізації «європейського вибору України» – демократичного реформування її політико-правової системи, модернізації переведеної на ринкові рейки економіки й банківсько-фінансової сфери, набуття повноцінного членства в ЄС і НАТО, що цілковито гарантувало б національну безпеку держави.

Успішна й приваблива Україна, на переконання В.Путіна, кинула б серйозний виклик його самодержавному режиму, поставила б під питання не лише регіональні, а й глобальні проекти «демократа чистої води», як себе полюбає рекламувати російський лідер. Тому з метою внутрішньополітичної й фінансово-економічної дестабілізації України, її міжнародно-політичної дискредитації для В.Путіна всі засоби були й залишаються прийнятними: інформаційно-пропагандистська, «газова» й «гібридна» війни; фальсифікація історії й знехтування чинних міжнародних, передусім двосторонніх, угод; силовий тиск і організація та спонсорування сепаратистських закатів.

1. Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>.

2. Лавров подтверждает слова Путина «Украина – это даже не государство» 08.04.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/108652-lavrov-podtverjdaet-slova-putina-ukraina-eto-daje-ne-gosudarstvo.html>.

3. Новороссия // Советская историческая энциклопедия. Т. 10 «Нахимсон – Пергам» / Гл. ред. Е.М.Жуков. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1967. – 1038 ст.

4. Панашенко В.В. Новоросійська губернія / Віра Василівна Панашенко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. : В.А.Смолій (голова) та ін. Т. 7: Мл – О. – К. : Наук. думка, 2010. – 728 с.

5. Путин: «Украина – это даже не государство!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sensor.net.ua/resonance/294/putin_quotukraina_eto_daje_ne_gosudarstvoquot

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1 (Верховна Рада України), оп. 2, спр. 3144.

7. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 2524.

8. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1813.

9. ЦДАВО України, ф. 2 (Кабінет Міністрів України), оп. 1, спр. 18, ч. 1.

10. ЦДАВО України, ф. 5 (Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР), оп. 1, спр. 320.

11. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 321.

12. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 331.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), оп. 6, спр. 49.

14. Численность и состав населения Автономной Республики Крым по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/crimea/>.

15. Численность и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>.